

Peter Auer: *Jazyková interakce.*

Nakladatelství Lidové noviny,
Praha 2014, 305 s.

Autorem této knihy je dnes již velmi renomovaný německý lingvista Peter Auer (nar. 1950), jenž je zároveň jedním z předních současných sociálních vědců, kteří usilují o překonání staršího přístupu ke studiu jazyka ovlivněného zejména Ferdinandem de Saussurem. Podle tohoto švýcarského lingvisty je jazyk v podstatě izolovaným systémem, který lze studovat nezávisle na jeho uživatelích; znamená to, že mezi znakem a mluvčím není žádný vztah (jazykový systém a řeč jsou oddělené proměnné). Konkrétněji: podle této de Saussurovy představy, která začala být napadána poprvé již někdy ve dvacátých letech minulého století, by například různá výslovnost hlásky *r* mluvčími různých sociálních vrstev ve Spojených státech amerických (srov. četné práce Williama Labova) byla interpretována zřejmě jako jev, který vychází z nitra jazykového systému a na jehož podobu nemají mluvčí žádný vliv. Příznačná je v tomto smyslu metafora, s níž přišel samotný de Saussure: jazyk přirovnává k pravidlům šachové hry, jež jsou neměnná, nehybná, zatímco řeč je jako šachová partie, může mít nekonečné množství podob, je variabilní. Ale tuto variabilitu v zásadě neovlivňují aktéři (mluvčí), je determinována systémem (pravidly). Saussurovské pojetí je tedy prosté jakékoli interakce mezi jazykem a řečí, o interakci mezi jednotlivými řečovými a jinými aktéry ani nemluvě. V této recenzi se budu snažit v nutné zkratce upozornit na některé, a jak doufám, v českém kontextu zatím nepříliš známé či reflektované pojmy, přístupy,

teorie, s nimiž ovšem sociální vědci v různých zemích běžně pracují nebo se jimi nechávají inspirovat.

De Saussurova ústřední idea týkající se možnosti analyzovat jazyk jako formální systém různých prvků bez ohledu na neuspořádanou dialektiku okamžité produkce a porozumění začala být zpochybňována již krátce po jeho smrti (1913), a to jak na poli lingvistiky, tak na poli sociální antropologie. V roce 1923 vyšla práce *The Meaning of Meaning*, v níž autoři Charles K. Ogden (1889–1957) a Ivor A. Richards (1893–1979) saussurovský přístup ostře napadli, když mluvili v souvislosti s ním a jeho stoupenci dokonce o „jazykové tyranii“. V podstatě se ale dále saussurovskou jazykovědou nezabývali a výzkum posunuli směrem k *symbolickému interakcionismu*, který byl ovšem systematicky pojednán jako vlastní paradigma mnohem později severoamerickým sociologem Herbertem Blumerem v knize *Symbolic Interactionism: Perspective and Method* (1969). Hlavní Blumerova teze, podle níž lidé jednájí ve vztahu k věcem na základě významu, který pro ně věci mají a tyto pak vznikají v procesu *interakce*, však již byla ve zmiňované práci přinejmenším anticipována. Pro nás je zajímavé, že na tuto skutečnost upozorňuje sám jeden z otců zakladatelů moderní sociální antropologie Bronisław Malinowski (1884–1942). V prvním *Dodatku* knihy najdeme Malinowského esej *O problému významu v primitivních jazycích*, který je jakousi etnografickou reakcí, doplněním či revizí některých stěžejních myšlenek Ogdenovy a Richardsovy knihy, zatímco o saussurovské lingvistice tady již nenajdeme ani slovo. Malinowski na základě svých bohatých zkušeností z terénního etnografického

výzkumu mezi trobriandskými domorodci dospěl k závěru, že jazyk je především způsob akce (*mode of action*), není ratiifikací myšlenky (*countersign of thought*), manipulace se slovy je ritualizována a je výhradně ovlivňována společenským kontaktem (*speech in social intercourse*). Jazyk je tak ve své podstatě pevně zakotven v kultuře svých mluvčích a nemůže být pochopen bez neustálého poukazování na širší kontexty slovního výrazu. Malinowski pak na základě toho formuloval nový typ lingvistického užití, který nazval fatickým společenstvím nebo fatickou komunikací (*phatic communion*), která je základním typem tohoto užití. Slova v takovémto typu společenství podle Malinowského primárně neprodukuje význam, jejich dosah je především sociální. Jazyk se tak jeví nikoli jako nástroj přemýšlení, ale jako způsob činnosti. Jinými slovy: lidé mezi sebou nekomunikují převážně proto, aby si sdělovali významy, ale zejména kvůli navázání a udržování kontaktu (blíže k Malinowského koncepci jazyka a jejímu srovnání s Wittgensteinovou filosofií jazyka srov. E. Gellner: *Jazyk a samota. Wittgenstein, Malinowski a habsburské dilema*. CDK, Brno 2003). Malinowski tuto svou hlavní tezi zřejmě zamýšlel aplikovat i na moderní společnosti, jelikož tvrdil, že pouze v některých specializovaných případech v civilizovaných společnostech je jazyk užíván i k tomu, aby koncipoval a vyjadřoval myšlenky, čímž měl patrně na mysli různá vědecká pojednání, filosofické disputace a podobně. Ačkoli dnes víme, že Malinowského chápání funkcí jazyka bylo příliš úzce vymezené a později značně modifikované (v Auerově antologii reflektované a rozšířené Romanem Jakobsonem), lze ho považovat za pionýrský počín v tom smyslu, že nejspíš jako

první sociální vědec poukázal na širší význam jazyka či přesněji lidské komunikace v každodenním životě a je proto oprávněně považován také za jednoho ze zakladatelů moderní lingvistické antropologie a výzkumů v oblasti jazykové interakce.

Malinowskému jsem věnoval více pozornosti především proto, že Auer ho ve své knize opomíná, ačkoli v úvodu nastiňuje limity svého výběru a Malinowského přínos pro zkoumání jazykové interakce nepochybně, podobně jako například příspěvky Jürgena Habermase, Gregoryho Batesona a některých dalších. Jejich přínos pro výzkum jazykové interakce nicméně klade níže než význam těch, které do svého textu nakonec vybral. Není účelem této recenze zpochybňovat výběr autorů, ten je vždy nutně subjektivní, ani se analyticky zabývat všemi dvaadvaceti texty „klasiků“, ale spíše upozornit na některé zajímavé přesahy zejména na půdu sociální antropologie a na jejich, podle mého názoru, obohacující, ač často polemiku vyvolávající, ovlivňování.

Sérii svých esejů o autorech zabývajících se jazykovou interakcí a jednáním (v knize jsou oba pojmy více méně synonymní) začíná Auer kapitolou nazvanou Komunikace, v níž rozebírá komunikační modely, s nimiž přišel severoamerický matematik Claude Elwood Shannon (1916–2001). Ten sice není v českém sociálněvědním prostředí příliš známý, avšak jeho *matematická teorie komunikace* z konce čtyřicátých let měla alespoň v počátcích velký význam. Otevřela totiž hlubší interdisciplinární spolupráci mezi informatiky, antropology, psychiatry, odborníky na neverbální komunikaci a v padesátých a šedesátých letech ovlivnila také lingvistiku. Zároveň můžeme najít určitou

vývojovou linii mezi behavioristickou psychologií jazyka, tímto matematickým komunikačním modelem a kognitivním přístupem. Spojení mezi nimi je ovšem spíše implicitní a do určité míry patrně náhodné. To, co je určitým způsobem spojuje, je jejich společná orientace na mluvčího, avšak každý z těchto přístupů ho vnímá odlišně, respektive s jiným akcentem. Raný behavioristický přístup reprezentovaný Leonardem Bloomfieldem (1887–1949) je založen na významu jazykové formy, která je definována jako situace, v níž mluvčí jazykovou formu vysloví, a reakce, kterou to vyvolá v posluchači. Shannonův model pokládá zprávu za jakousi mentální entitu, která je uložena v hlavě mluvčího jako hotová a takto je vysílána k posluchači, na němž je zcela nezávislá. Naproti tomu se později objevila kognitivní teorie, s níž přišli Dan Sperber a Deirdre Wilsonová (v práci *Relevance. Communication and Cognition*. Blackwell, Oxford 1986) a která je v podstatě možným kompromisem mezi oběma předcházejícími modely. Zatímco v behavioristickém přístupu je více méně stejný důraz kladen na mluvčího i posluchače, v matematickém modelu je rozhodující podíl vysílače (mluvčího). Zprávy jsou podle něj po jazykové stránce již vytvořeny a posluchač je tak může přesně dekodovat. Kognitivní teorie relevance (*relevance theory*) naproti tomu předpokládá větší či menší míru aktivity posluchače. Ten se s redundantností a neurčitostí (entropií) informací poskytovaných mluvčím vypořádává tak, že v něm relevantní informace vyvolá změnu, která je nepředvídatelná, a tudíž založená na konkrétním kontextu. Posluchač tak v podstatě neustále aktivuje svou pozornost a selektivně reaguje na informace vycházející od mluvčího, jehož role je tak oproti dvěma

předcházejícím modelům slabší nebo méně důležitá a jejichž význam se neustále mění. Ačkoli s komunikačním modelem Clauda Shannona dnes ti, kteří se zabývají interakcí, nepracují, má přinejmenším zásluhu na otevření mezioborové spolupráce, která v dalších desetiletích vedla k novým a přesnějším teoriím v oblasti jazykového jednání i sociální interakce v širším slova smyslu.

Zjevný přesah do antropologického myšlení najdeme rovněž u Romana Jakobsona (1896–1982). Jeho vliv na formování strukturalismu v podání Clauda Lévi-Strausse je dobře známý, ačkoli z ruských členů Pražského lingvistického kroužku měl na jeho metodu největší vliv Nikolaj Trubeckoj (1890–1938), kterému Auer ani překladatelé příliš pozornosti nevěnovali. Auer se pochopitelně věnuje především stručnému rozboru šesti funkcí jazyka, z nichž jednu (fatickou) převzal od Malinowského, ale výrazně ji zredukoval a spojil ji pouze s kanálem; fatické jsou tedy pouze ty znaky, které zajišťují pozornost adresáta a mají vliv na jeho chování. Radí sem ale i tzv. *small talk* (v překladu označovaný jako „povídání jen tak“), což je vlastně fatická funkce jazyka v původním Malinowského chápání tohoto způsobu komunikace. Jak známo, fatická funkce jazyka nebyla v Jakobsonově pojetí zdaleka nejdůležitější. Tou byla funkce *poetická*, pro niž je charakteristické sdělení vztahující se samo k sobě. Tuto funkci pak zkoumali empiricky při svých terénních výzkumech někteří představitelé tzv. *etnografie komunikace*, kteří byli ostatně školeni jak v kulturní antropologii, tak v lingvistice (v Auerově výběru je zastupuje její asi nejznámější představitel Dell Hymes, jehož pojem *performance* byl a je terénními etnografy a lingvistickými antropology pečlivě studován).

Jedním z nich je emeritní profesor antropologie a lingvistiky z University of Texas v Austinu Joel Sherzer. Ten v rámci svých etnografických výzkumů mezi panamskými Kuny studoval Jakobsonovo časté naléhání na těsnou souvislost mezi gramatikou a poezií (třebaže závěrečná bibliografie je neobyčejně rozsáhlá, jeho práce o poezii gramatiky a gramatické poezie z roku 1968 překvapivě chybí). Sherzer toto spojení nazývá poetizací gramatiky (*poeticization of grammar*), podle níž mají gramatické prvky (například sufixy) v určitých pozicích významnou roli přesahující jejich čistě strukturální charakter. Změní-li se například kunský sufix *-mai* na *-nai*, může mít silný, nebo dokonce rozhodující sémantický efekt v magickém jazyce, při různých písňích, rituálních pokřících a jiných řečových situacích. Je však třeba alespoň velmi stručně uvést, že Sherzer byl částečně inspirován také jiným lingvistou, totiž Émilem Benvenistem (1902–1976), jehož pojem výpověď (*énonciation*) Auer v knize rozebírá v páté kapitole. Základní charakteristika Sherzerovy inspirace Benvenistem snad vyplývá z kontextové závislosti jazykových znaků, jak jsem výše letmo naznačil.

Velký interdisciplinární rozsah a přesah má nepochybně řada prací Michaila Bachtina (1895–1975), kromě vlastní lingvistiky a literární vědy také do sémiotiky, filosofie či historické a kulturní antropologie (o bachtinovských inspiracích v postmoderní etnografii srov. studii Františka Vrhela v *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica* 7/1991, s. 99–114). Sociální vědci nejčastěji pracují s bachtinovskými pojmy, jako je *intertextualita* (tento pojem je sice do Auerovy knihy zařazen, jeho formulace je ale

připisována francouzské sémiotičce Julii Kristevě), *polyfonie*, *heteroglosie* či *dialog*. V antropologii byly všechny tyto pojmy více využívány přibližně od osmdesátých let, od chvíle, kdy se část antropologické obce začala také více věnovat antropologické praxi, tj. *etnografii*, jejíž nedílnou součástí je psaní a je tudíž také jedním (zvláštním) literárním žánrem. Tento přístup můžeme zároveň chápat jako určitou sebereflexi antropologie spočívající v uvědomování si spornosti politických, mocenských a literárních aspektů v mnoha etnografických zprávách (srov. James Clifford – George E. Marcus: *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. University of California Press, Berkeley 1986). James Clifford opírá svou kritiku etnografických reprezentací o Bachtinovo rozlišení mezi monologem a dialogem (před Cliffordem však již s těmito pojmy v antropologii více pracoval kupříkladu Dennis Tedlock) a tvrdí, že terénní etnografové (například Clifford Geertz, abych alespoň zmínil dalšího sociálního vědce, který má v recenzované knize svou kapitolu) přes veškeré dovolávání se aktérské perspektivy postupují monologicky, tzn. že „čtou kulturu aktérům přes rameno“. Třebaže Cliffordovým ideálem je *dialogické paradigma*, ani toto nemůže být realizováno bezvýhradně, například proto, že informanti zpravidla již nezasahují do editorských úprav etnografa. Jednou z možných podob aktérské dialogičnosti (etnograf vs. informant) je možný posun směrem k polyfonii, který může spočívat například v odlišném chápání etnografického textu různými čtenáři nebo ve zkoumání intertextuálních vztahů s jinými texty. Etnografické, cestopisné, publicistické a jiné texty jsou tak, a v tom snad spočívá jeden z Bachtinových

odkazů, vřazeny do širšího literárního dialogu, v jehož rámci jsou různými způsoby („mnoha hlasy“) interpretovány a de-kódovány. Nicméně budiž dodáno, že Bachtinem inspirované Cliffordovo dialogické pojetí etnografického výzkumu bylo záhy kritizováno a vyvolalo poměrně ostrou polemiku prezentovanou na stránkách renomovaného časopisu *Current Anthropology* (podrobněji např. Michal Tošner: „Dialog a heteroglosie: příklad James Clifford.“ Pp. 18–27 in L. Lenk – M. Svoboda, eds.: *Argonauti za obzorem Západu*. V. Králová, Plzeň 2005).

Zabýval jsem se v této recenzi spíše méně známými inspiračními přesahy do sociální a kulturní antropologie či etnografie a některých jiných sociálněvědních oborů, jelikož se domnívám, že pojmy jako *jednání* (v knize spojované s Maxem Weberem), *kultura* (Clifford Geertz), *diskurz* (Michel Foucault) nebo *jazykový trh* (Pierre Bourdieu) jsou dnes českému poučenému čtenáři již natolik známé, že by bylo poněkud nošením dříví do lesa obšírněji se jim na tomto místě věnovat. Jejich přínos pro řadu disciplín je, myslím, nezpochybnitelný. Nicméně i v jiných kapitolách knihy (Schützova *každodennost*, Goffmanův *řád interakce*, Gumperzova *kontextualizace* aj.) najdeme řadu inspiračních momentů, s nimiž jako sociální antropologové, sociologové, etologové či historici pracujeme, ale jejichž bližší rozbor by byl již nad možnosti recenze této vskutku interdisciplinární knihy. Právě v důrazu na interdisciplinární interakci, mezioborovou spolupráci a možnosti podnícení hlubšího mezioborového výzkumu v českém kontextu, jak si v doslovu přeji překladaatelé, spatřuji největší přínos knihy Petera Auera, s jehož přístupem ke studiu jazyka

se mohou nyní, díky velkému úsilí Jiřího Nekvapila a jeho spolupracovníků (Petr Kaderka, Marek Nekula, Vít Dovalil, Ivo Vasiljev a Marián Sloboda), poprvé seznámit i čeští čtenáři.

Marek Halbich

Marek Skovajsa: *Struktury významu. Kultura a jednání v současné sociální teorii.*

Sociologické nakladatelství (SLON), Praha 2013, 221 s.

Marka Skovajsa nejspíše není potřeba detailně představovat, je proděkanem pro vědu na Fakultě humanitních studií Karlovy univerzity v Praze a bývalým dlouholetým šéfredaktorem *Sociologického časopisu/Czech Sociological Review* v českém a anglickém vydání. Je autorem množství publikací s širokou paletou témat, jako je transformace ve střední Evropě, politická kultura, ekonomická kultura, zdravotnictví, občanská společnost a v posledních letech také sociální teorie. Touto syntézou Skovajsa potvrdil svoji pozici mezi předními teoretiky sociálních věd v České republice.

Struktury významu podávají rozpravu o tom, jak vytvořit model vysvětlující logiku fungování společnosti. Aby byl tento model správný (jak autor naznačuje od samého začátku), je nutné zvážit, co považujeme za správnou úlohu kultury. K tomu je potřeba definovat nejen samotnou kulturu a její strukturu, ale i vliv materiálních či sociálních kultur na společnost a relativní váhu těchto dvou typů faktorů. Žádoucí je dle Skovajsy model, který bude uznávat vliv obou dvou, na sobě částečně